

ДО ПРОБЛЕМИ КОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНЬОГО УЧИТЕЛЯ І ФАКТОРІВ, ЩО ЇЇ ВИЗНАЧАЮТЬ

В статтє раскрывається структура екологического сознания будущего учителя. Подается характеристика его компонентов, а так же факторы, определяющие их формирование.

The structure of ecological consciousness of a teacher – to – be is revealed in the article. The author considers the components of ecological consciousness as well as the factors which determine the formation of those components.

Одне з найважливіших завдань сьогодення полягає в послідовному формуванні в людини екологічної свідомості, усвідомлення власної причетності до того, що діється, і відповідальності за долю природи. Одразу можна обґрунтувати головне завдання формування екологічної свідомості – виробити в людини творчі принципи мислення, що дозволяли б їй самій ставити мету, яка б віддзеркалювала реальне взаємовідношення людини і природи в динаміці їхнього розвитку і реалізацію цієї мети, використовуючи весь обсяг наявних знань і багатство духовного світу людини.

Щоб успішно це реалізувати, перш за все необхідно визначити і проаналізувати сутність, структурні компоненти екологічної свідомості майбутнього учителя, а також звернути увагу на фактори, що впливають на їх формування. Тому метою нашої статті є висвітлення саме цих питань.

Аналіз наукової літератури доводить, що в процесі розгляду змісту та структури екологічної свідомості автори акцентують увагу на різних їх компонентах і визначають екологічну свідомість неоднозначно. Так, О.В.Гагарін у компонентній структурі виокремлював такі компоненти, як когнітивний, ціннісний та емоційний, зазначаючи, що саме через знання та емоції формується активна позиція до природи, екологічних проблем [1,33]. Його точку зору поділяють такі автори, як В.І.Павлов, П.Е.Риженков, Г.Шагун.

Розробкою питання змісту та структури займалася О.С.Мамешина, яка до основних структурних компонентів відносила потребнісно-мотиваційний, світоглядний та когнітивний [3,11]. До першого автор включала потребу в оволодінні екологічними знаннями та професійну спрямованість у сфері екологічної діяльності, до другого відносила екологічні цінності, уявлення про екологічну культуру та природне середовище, до третього – екологічне мислення, креативність, особистісні особливості, екологічні уявлення.

Найважливішим компонентом у структурі екологічної свідомості вчителя є знання, як вважає Н.В.Лисенко. Автор зазначає, що саме екологічні знання є не лише провідним компонентом екологічної свідомості, а й передумовою її розвитку. “Засвоєнні знання у формі уявлень, понять, поглядів та ідей повинні трактувати об’єкти і явища природи у відносинах “Людина – природа – суспільство” як єдине і неподільне утворення, що функціонує у взаємній зумовленості всіх його складових частин”, – зазначає Н.В.Лисенко [2, 52-53].

Дещо відмінними є погляди О.Л.Пруцакової, яка до компонентної структури, окрім когнітивного та мотиваційно-ціннісного, відносить ще й поведінково-діяльнісний компонент, який включає в себе спектр вчинків і практичних дій особистості, що стосуються взаємодії з природою [5, 22].

В.А.Скребець, поділяючи свідомість на індивідуальну та суспільну, акцентує увагу на тому, що перша охоплює цінності, особистісні смисли, домінантні установки, соціальні стереотипи, особисті бажання, прагнення, друга – узагальненні судження, ідеї, уявлення, стереотипи, що відбивають ставлення великих соціальних груп або суспільства до явищ та проблем екології [4,32].

Повертаючись до структури екологічної свідомості, варто підкреслити, що, як і в інших різновидах і формах суспільної свідомості, структуру екологічної свідомості складають п'ять основних взаємозалежних між собою компонентів: інтелектуальний, вольовий, моральний, емоційно-почуттєвий, мотиваційний. Між собою вони знаходяться у взаємообумовлюючому зв'язку системного характеру. У цьому плані значний інтерес викликає дослідження вчених

Зборської Е.П., Прохоренко Т.Г., Медведєва В.І., Алдашевої А.А., які для визначення екологічної свідомості зробили один дуже важливий висновок: обов'язковими елементами екологічної свідомості є усвідомлення кожної людини як активної сторони відбиття у своїй свідомості всіх виявлених у природі відносин і зв'язків через призму значущості їх для себе. Тому не випадково науковці до структури екологічної свідомості включають категорію "знання". До цієї категорії входять знання про самого себе як елемента системи, тому важливим компонентом екологічної свідомості є і такі елементи, як самооцінка стану, тобто ті, що в індивідуальній свідомості відображають самопочуття, самооцінку можливостей і дій. Така оцінка є не тільки наслідком впливу на організм тих або інших природних факторів, вона відбиває і результати впливу організму на середовище, а також висновки про можливі наслідки тієї або іншої передбачуваної динаміки екологічних відносин, тобто враховує і прогноз подій. Самооцінка фізіологічного стану пов'язана з прогнозним компонентом так само чітко, як і самооцінка психологічного стану, що добре виявляється при вивченні емоційних характеристик людини і суспільства. Залучення до екологічної свідомості поняття людини як предметної ланки екологічної системи дозволяє трохи інакше подивитися на вже порушене питання про місце права, моральності, моралі, етики в структурі екологічної свідомості. На думку Медведєва В.І., підхід до аналізу екологічної свідомості через категорію "знання" виявляється досить плідним, оскільки дозволяє знайти й описати цілий ряд складових цієї свідомості і пояснити багато дій людини, спрямованих на середовище.

Отже, важливим компонентом структури екологічної свідомості поряд з категорією "знання" є прогнозний, який певною мірою впливає на розвиток екологічної свідомості людини. Зокрема, на ранніх етапах становлення екологічної свідомості прогноз спирався лише на знання безпосередніх результатів того або іншого акту впливу на природу чи явища природи на людину, пізніше з'явився прогноз, заснований на досвіді катастроф, особливо тих, котрі протікали на очах одного покоління. Однак прогноз віддалених наслідків до цих пір

слабко присутній у повсякденній екологічній свідомості, особливо там, де зміни екологічного балансу розтягнуті на довгі роки. Більш того, використання наукового апарату в прогнозі натикається на певні труднощі, оскільки занадто велика ймовірність помилки, як це видно на прикладі деяких прогнозів Римського клубу, здійснених з урахуванням аналізу глобальних наслідків антропогенного втручання в екологічну рівновагу.

Варто вказати, що сформовані в екологічній свідомості знання або припущення в результаті своїх дій призводять спочатку до операцій інтуїтивної екологічної експертизи, що в ряді випадків є поштовхом для проведення цільової наукової екологічної експертизи. Отже, наступним компонентом екологічної свідомості є екологічна експертиза. Як правило, інтуїтивна екологічна експертиза усвідомлюється як почуття задоволеності або незадоволеності екологічною ситуацією, тривоги або настороженості.

Відображені у свідомості наукові дані формують наукову експертизу, у результаті якої виникає екологічне очікування, тобто загальний прогноз очікуваних наслідків тієї чи іншої зміни екологічної обстановки або впливів на неї. Для наукового екологічного очікування, на відміну від інтуїтивного, характерне визначення причин і механізмів появи прогнозованих результатів. Екологічне очікування як елемент екологічної свідомості відіграє дуже важливу роль, оскільки саме воно визначає рішення, їхню характеристику і спрямованість дій, які розпочинаються людиною. Вони можуть бути націлені як на збереження або повернення екологічної системи у вихідний стан, так і на формування нової екологічної структури, у тому числі і за заздалегідь заданими властивостями.

Наступним компонентом екологічної свідомості є плани і структура поведінки, що дозволяють адекватно прореагувати на навколишнє оточення і її зміну. Іншими словами, в екологічній свідомості завжди присутній активний компонент, що передбачає організацію і проведення не тільки готових, але й ініціативних дій людини стосовно природи. Тому до екологічної свідомості включені як складові такі особистісні властивості, як наполегливість, ініціативність, переконаність у можливості і

результативності активних дій або протилежні їм. Механізмами реалізації цих властивостей людини, як відомо, є її розум, почуття, мотиви, інтереси, позиції, вчинки, дії і діяльність.

Спрямованість екологічної свідомості формується на основі досвіду взаємодії з об'єктами і явищами природи. При цьому екологічна свідомість спрямована не тільки на людину, але і на навколишнє середовище. Ця друга сторона спрямованості свідомості полягає у формуванні правових, етичних, естетичних норм, якими керується людина при взаємодії з природою.

Дуже важливою є ще одна особливість екологічної свідомості – інформаційна складова. Саме вона визначає зміст тих концептуальних моделей, що формуються у свідомості людини. У цілому, за визначенням психологів, у єдиній екологічній свідомості можна виділити певну ієрархію інформаційних рівнів і відносин: глобальна екологічна свідомість, що відображає загальні закони взаємодії людства, біосфери і неживої природи; регіональна, пов'язана з кліматичними і геологічними умовами регіону, де живе і працює людина (іноді називається географічною екологічною свідомістю); локальна, під якою розуміється екологічна свідомість, спрямована на умови проживання або діяльності. Вони розрізняються за своєю екологією (мегаполіси, райони інтенсивної урбанізації, технополіси).

Ця ієрархія відображає деяку подвійність екологічної свідомості. З однієї сторони, глобальна свідомість відбиває світоглядні концепції, властиві певній людині або колективові. З іншої – екологічна свідомість, яка формується в процесі безпосередніх контактів із зовнішнім середовищем під впливом антропогенної ситуації. Вона частіше виявляється у вигляді почуттів, серед яких особливо варто виділити почуття тривоги або комфортності. Іншими словами, розумова глобальна екологічна свідомість може співіснувати з емоційним локальним.

Центральне місце у структурі екологічної свідомості має посісти аксіологічний підхід до дійсності: сформована екологічна свідомість повинна бути імперативом світосприймання і життєдіяльності особистості. За такої умови її

ціннісно-вибіркове ставлення до реального світу є домінантою у визначенні основних напрямів пізнавально-перетворюючої діяльності.

У функціональному аналізі екологічної свідомості вагоме місце посідають погляди особистості, адже саме серед них регулятивно-творча функція може бути означена предметно і мати приклад позитивного застосування в педагогічній діяльності. Погляди як сукупність уявлень, суджень про природу, суспільство, людину ілюструють те чи інше розуміння дійсності і законів її розвитку. Якщо в екологічному світогляді акумулюється весь попередній теоретичний та евристичний досвід конкретно взятого індивіда і людства взагалі, то у своїх поглядах особистість висловлює не лише власні оцінки світосприймання, але й основні суспільно утверджені ціннісні орієнтації. Погляди особистості є регуляторами її діяльності. Однак вони розглядаються нами як системоутворюючий компонент екологічних переконань і, отже, є значущими у формуванні екологічного світогляду. Для формування екологічної свідомості особистості, розвитку її творчої активності важливе значення має цілісність поглядів і переконань, що зумовлюється об'єктивно цілісним характером відображення реально існуючої дійсності у свідомості особистості, єдністю двох неподільних блоків її внутрішньої структури – свідомості і діяльності.

Основоутворюючим елементом екологічного світогляду особистості є її погляди, але домінуючу роль у становленні екологічного світогляду відіграють переконання, адже лише їх функціональні особливості можуть суттєво впливати на пізнання і діяльність, спрямовану на розкриття основних механізмів об'єднання "людина-природа-суспільство". Результатом діяльності особистості є ті переконання, які ґрунтуються на істинних і ґрунтовних знаннях. Їх цінність полягає в тому, що саме вони можуть бути мотивами екологічно спрямованої діяльності. Однак першочергове значення екологічних переконань полягає в тому, що саме вони визначають критичне ставлення до навколишньої дійсності, оцінку і свідому поведінку особистості. Відсутність екологічних

переконань та установки на доцільність їх унеможливорює формування екологічної культури майбутнього педагога.

У педагогічному процесі вузу екологічні переконання майбутнього вчителя біології повинні перебувати в полі зору всіх професійно значущих дисциплін. Структуру екологічних переконань учителя розглянемо відповідно до усталеної в психолого-педагогічній літературі структури будь-якого індивідуального переконання, в основу якої закладено форми суспільної свідомості. Відповідно до екологічної свідомості ми і розглянемо екологічні переконання в структурі еколого-педагогічної діяльності майбутнього вчителя біології.

Для екологічних переконань, як і для знань, характерна єдність пізнавального та емоційно-оцінного компонентів. Однак за умови їх одночасного розвитку першочергового значення набуває пізнавальний компонент: знання, ідеї й теорії. Характерологічною рисою переконань є їх наукова спроможність, яка залежить від істинності змісту знань. Вони ґрунтуються на достовірних фактах екології, природознавства і трактуються на засадах цінностей загальнолюдської моралі.

У структурі екологічної свідомості вчителя можуть посісти певне місце переконання еkleктичного характеру. Необхідно визнати як об'єктивний факт таке становище в реальному педагогічному процесі вузу, коли екологічна інформація, якою вже оперує студент, не завжди є точною, науково обґрунтованою. Певний вплив на нього мають традиційні уявлення про взаємовідносини людини і природи, з якими студент вступає на навчання тощо. У такому випадку своєрідний синтез наукових і науковонеспроможних знань закладає першооснову еkleктичних переконань студента. За означених умов необхідно в навчально-дослідній діяльності спрямовувати зусилля на подолання видимих недоліків, сприяти формуванню адекватності переконань тим реальним знанням екології, які студент засвоює в різних видах діяльності.

Як відомо, в основі переконання лежить відображення, а від рівня його достовірності залежить істинність поглядів особистості, а, значить, і рівень науковості переконань. Отже, наукові переконання необхідно розглядати як об'єктивні за своїм змістом. Вони є не лише результатом, а й основою

пізнання особистістю об'єктивно існуючої дійсності, у них якнайповніше віддзеркалюються наші суб'єктивні знання, які мало чим залежні від знань інших людей. Оскільки пізнавальна діяльність особистості не має чіткої окресленості й не обмежується в часі, то і формування на цій основі переконань слід розглядати як довготривалий і суперечливий процес.

У сучасних дослідженнях вітчизняних і закордонних учених ведеться широке вивчення залежності екологічної свідомості, її змісту, процесів, що відбуваються в ній, від особистості його носія. Як відомо, особистість розкривається через індивідуальний стиль діяльності, у якому виявляються особливості спрямованості характеру, емоційно-вольової сфери, регулятивних процесів, самооцінки, стійкості і тривожності, поведінки в конфліктних ситуаціях, рефлексуючої свідомості, форм самореалізації, а також особистісного змісту. Через діяльність формується свідомість особистості. Кожна особистість зі своїми властивостями, своїм інтелектом приходять до активної екологічної свідомості різними шляхами, але в кожному з них завжди домінує принцип: із природою варто поводитися так, як ти поводишся з іншими людьми і хочеш, щоб так само поводитися з тобою. Варто завжди пам'ятати, що не хлібом єдиним живе людина. Утім, якщо конкретизувати і ранжувати значущість особистісних якостей для процесу формування екологічної свідомості, то на перше місце варто поставити співчуття і близьку до нього властивість співпереживання. Суть цієї властивості полягає в умінні проникати у світ уявлень іншої людини, не тільки розуміти їх, але і приймати як власні на противагу щиросердечній черствості – оборонному щитові егоїзму. Співпереживання – найбільш реальний спосіб знайти правильний шлях взаємодії.

Близько до співпереживання і співчуття знаходиться чуйність – розуміння чужих почуттів, переживань і тривоги, здатність побачити в них через невиявлені іноді навмисно приховувані ознаки. Комплекс цих властивостей створює таку загальну властивість людини як емоційну чуйність, яка в більшості випадків несе відповідальність за інтуїтивний, часто ірраціональний прогноз. Безсумнівно, велике значення для адекватної екологічної свідомості має відповідальність – за

визначенням Ю.Лотмана, елемент совісті, ознака інтелектуальності, незалежності від зовнішніх авторитарних установок. Як одну з необхідних якостей такої свідомості ми розглядаємо інтерес, тобто здатність виходу за межі власного Я в навколишній світ. Близько до цієї властивості розташовані допитливість і зацікавленість. Дуже важливою якістю є мужність, що дозволяє людині відкинути свої власні, теж чисто людські властивості, такі як заздрість, жадібність, гординю. Мужність – це здатність захищати свої ідеали проти всіх, навіть знаючи про безперспективність такої боротьби і передбачаючи поразку. Відповідальність, інтерес, мужність у сукупності обумовлюють таку якість, як пристрасність, тобто здатність сконцентрувати, мобілізувати всі психічні, фізіологічні якості з метою найкращого вирішення своїх і суспільних соціальних проблем.

Дуже цінні інформативні дані про фактори, що визначають зміст екологічної свідомості, отримано Г.М.Зараковським. З їх допомогою були обґрунтовані ранги термінальних цінностей. Серед списку з 18 життєвих цінностей краса природи, життєва мудрість опинилися наприкінці переліку (16 м.), на 17 місці знаходяться добробут, розвиток і удосконалення людей, усього людства, на останньому (18 місці) – творчість, а перші позиції посідають суґубо особисті інтереси – здоров'я, любов, наявність друзів.

Досить цікаві дані про кореляційні зв'язки між показниками екологічної свідомості і зовнішніми і внутрішніми факторами, пов'язаними з особистістю. Чим більше несприятливо оцінюється екологічна обстановка, тим активнішим є ставлення до екологічних проблем, коефіцієнт кореляції – 0,27. Активне ставлення до екології прямо пов'язане з кругозором екологічних інтересів (0,37), з вірою в екологічну загрозу (0,42). При більш активному ставленні респондента до екологічних проблем більш радикальними є пропоновані заходи запобігання екологічної загрози (0,30). Чим вище показники, що пов'язані з бажанням бувати на природі і з прагненням щастя для інших, тим на більші обмеження в поведінці готова піти людина заради збереження навколишнього середовища. Чим вище екологічна активність, тим більше зацікавленість у

віддаленій перспективі (0,24). Заслужують на увагу наведені нижче дані проведеного дослідження. Чим більше прагнення до матеріально забезпеченого життя, тим менш виражене активне ставлення до екології (-0,30) і тим менша віра в загрозу екологічної катастрофи (-0,28). Чим вищі запити, тим менш активне ставлення до екології (- 0,24). Чим вище прагнення до розваг, тим вужче коло екологічних інтересів (-0,38) і тим більш пасивне ставлення до екологічних проблем (0,55). Чим вище цінується раціоналізм, тим на більшій обмеження своїх інтересів готова піти людина.

Ці дані говорять про те, що велику роль в екологічній свідомості відіграють мотиваційні фактори – переконання, прагнення, внутрішні психологічні установки. З'ясувалося, що прагнення до матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання особи, розваг знижує увагу до екологічних проблем.

Для нашого дослідження дуже важливо, що основна умова формування ціннісних орієнтацій – це високий рівень рефлексії, усвідомлення вітагенного досвіду і довірливості поведінки. Усе це формується в юнацькому віці, коли відбувається і процес складання ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості. До початку екологічного утворення у вузі в абітурієнтів вже існує своєрідна система ціннісних орієнтацій, які поступово трансформуються під впливом навчання і професійного виховання, одна з найважливіших виховних функцій якого полягає в трансляції цінностей. Екологічно важливі якості особистості майбутнього вчителя являють собою не що інше, як систему інструментальних ціннісних орієнтацій особистості. Педагогічна діяльність є значним стимулом, що визначає зміст ціннісних орієнтацій. У нашій роботі ціннісні орієнтації (з боку структури і змісту) розглядаються як провідний елемент мотиваційного компонента екологічної свідомості. Основна функція цінностей полягає в регуляції соціальної поведінки людини і її професійної діяльності.

Усе сказане вище наочно показує, що викладені положення рівною мірою можна віднести і до інших видів свідомості, у цьому виявляється той закон, за яким духовність і гуманізація свідомості сучасного представника передових

прошарків суспільства немислима без включення в нього положень активної взаємодії з природою як рівноправним партнером. Це в свою чергу забезпечує єдність людини і Всесвіту.

Все це дозволяє зробити висновок про те, що в педагогічній науці немає чітко визначеної єдиної компонентної структури екологічної свідомості, але в будь-якому випадку вона відбиває цивілізаційне зрушення у відносинах взагалі й екологічних зокрема, показуючи таким чином ступінь розвиненості духовної культури суспільства і людини. Нами була виділена та обґрунтована п'ятикомпонентна структура екологічної свідомості, в основу якої покладені екологічні знання та на яку впливає цілий комплекс факторів.

У подальшому нашому дослідженні ми плануємо звернути увагу на залежність змісту екологічної свідомості від завдань практики, а також на аналіз педагогічних умов, що сприятимуть ефективному її формуванню.

Література

1. Гагарин А.В. Воспитание природой. – М.: Московский городской психолого-педагогический институт, 2000. – 192 с.
2. Лисенко Н.В. Еколого-педагогічна культура вихователя дошкільного закладу. – Івано-Франківськ: Видавництво “Плай” Прикарпатського університету ім. В.Стефаника, 1994. – 243 с.
3. Мамешина О.С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: Автореф. дис. канд. псих. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти академії педагогічних наук України. – К., 2004. – 25 с.
4. Плахотнік О.В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Київський ун-т Т.Шевченка. – К., 1998. – 35 с.
5. Пруцакова О.Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів засобами дидактичної гри: Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / АПН України; Інститут проблем виховання. – К., 2002, 190 с.